

ماهنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی^۱

سال سیزدهم - شماره اول - فروردین ۱۳۹۹ - شماره پیاپی ۴۷

تحلیل موضوعی قالب قطعه در اشعار سه شاعر دوره مشروطه

(ایرج میرزا، ملک الشعرا بهار، پروین اعتصامی)

(صفحه ۱۴۳-۱۶۳)

تکتم فرهمندی^۲، رضا اشرف زاده (نویسنده مسئول)^۳ - ناصر کاظم خانلو^۴

تاریخ دریافت و پذیرش: زمستان ۱۳۹۶

چکیده

قطعه از قالبهای شعر فارسی است که برای ابراز درونیات شاعران، بیشترین کاربرد را داشته است. شاید مهمترین ویژگی قطعه وحدت موضوع آن است چراکه شاعر در هر قطعه بدنبال بیان یک موضوع است. همچنین قالب قطعه به اعتبار تنوع موضوع قالبی غنی است و از این نظر هیچ محدودیتی ندارد.

دوره مشروطه یکی از ادوار رواج قالب قطعه است، در این دوره با تغییر نظام اجتماعی، توجه ادیبان از موضوعات ذهنی بموضوعات عینی و اجتماعی معطوف میشود. پژوهش حاضر برآن است تا به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از شیوه آماری؛ پس از خوانش قطعات سه شاعر عصر مشروطه، ایرج میرزا، ملک الشعرا بهار و پروین اعتصامی، مهمترین موضوعات قطعات این سه شاعر را معرفی و از نظر بسامدی ارزش گذاری کند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که این سه شاعر در موضوعاتی چون موضوعات اخلاقی، اجتماعی و سیاسی در قالب قطعه طبع آزمایی کرده اند؛ اما پروین اعتصامی در موضوعات مدح، مطایبه، اشتیاق، ملتمسات، ماده تاریخ و هجو قطعه ای ندارد ولی بیشترین مناظره در قالب قطعه از آن اوست. ملک الشعرا بهار تنها یک مناظره و یک لغز در قالب قطعه دارد. در برخی مطایبه‌های ایرج میرزا و بهار در این قالب از الفاظ رکیک استفاده شده است.

کلید واژه‌ها: موضوع قطعه، دوره مشروطه، بهار، پروین اعتصامی، ایرج میرزا

۱- از ابتدای سال ۹۸ به دستور وزارت علوم، تمام مجلات علمی پژوهشی کشور به مجلات علمی تغییر نام داده اند.

۲- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد-ایمیل: farahmandi_toktam@yahoo.com

۳- استاد دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد@gmail.com/ashrafzadeh

۴- استادیار دانشگاه پیام نور- ایمیل: Pnu.khanloo@gmail.com

**Thematic analysis of the theme of the piece
in the poems of the three poets of the constitutional period
(Iraj Mirza, Malek al-Shaara Bahar, Parvin Etesami)**

Toktam Farehmandi,¹ Reza ashrafzadeh (corresponding author),²
Naser kazemkhanlou³

Abstract

In Persian literature, various works have been created in order and prose, and each speaker has chosen style and style for his expression. A piece of Persian poetry format that has been used to express the inner world of poets. Perhaps the most important feature of the unit of unity is the issue because the poet in each piece seeks to express a subject. Also, the piece's format is rich in the validity of the diversity of the subject matter, and in this regard there is no limit; every subject that the poet likes to order, The face of the piece is a poem; from sugar and grief to cheerfulness and exhilaration, and even a personal drink for medication . The constitutional era is one of the most prevalent periods in the form of a piece. In this period, with the change of the social system, the attention of the literate from the mental issues to the objective and social issues focuses. The present research seeks to introduce the descriptive-analytical method using the statistical method; after reading the three parts of the Constitutional Revolution, Iraj Mirza, Malek Al-Shaara Bahar and Parvin Etesami, the most important subjects of the three poets' parts are introduced and in terms of the frequency of value The results of the research indicate that these three poets have been experimenting on subjects such as ethical, social and political issues; however, Parvin Etesami has not been involved in topics of enthusiasm, passion, enthusiasm, ethics, history, and parody. But most of the debates are in the form of a piece of it. The Shahr-e Bahar spring has only one debate and a slip in the form of a piece. Some of the jokes of Iraj Mirza and Bahar are used in this format from the words of the reiki.

Keywords: Subject matter, constitutional period, Malek al-Shaara Bahar, Parvin Etesami, Iraj Mirza

¹ - Ph.D studentin of Persian language and literature ,department of Persian language and literature, mashhad branch, Islamic azad university, Mashhad, Iran. (farahmandi_toktam@yahoo.com)

² - Professor of Persian language and literature ,department of Persian language and literature ,mashhad branch, Islamic azad university, Mashhad, Iran. (ashrafzadeh@gmail.com)

³ - Assistant professor of Persian language and literature (Pnu.khanloo@gmail.com)

۱-۱- بیان مسئله

شاعران تاریخ ادب فارسی نیز در قالبهای مختلف، شعرهایی سروده و هر قالبی را برای بیان موضوع خاصی بکار برده‌اند. هر شاعری، برای بیان اندیشه‌ها و احساساتش به سبک و قالب خاصی از انواع ادبی رو می‌آورد؛ البته، گاهی شاعران با سنت‌شکنی، اندیشه‌هایشان را در قالبی متفاوت با آنچه معمول است، بیان میکنند. به اعتقاد لوکاچ، محتوا، شکل بیان را میسازد. اما غزل همیشه سخن از عشق و درونیات عاطفی شاعر دارد و مثنوی، قالب داستان‌سرایی است. در قصیده شاعر بتوصیف و مدح رو می‌آورد و دو بیتی قالبی کوتاه برای بیان حکمت و فلسفه و قطعه قالبی در بیان همه این موضوعات است.

قطعه در واقع پاره‌ای از قصیده است که شاعر هر چه در دل دارد را در این قالب میریزد و به نظم در می‌آورد. قطعه به اعتبار تنوع موضوع قالبی غنی است و از این نظر هیچ محدودیتی ندارد؛ از کوچکترین خواهشهای دوستانه تا والاترین نوع ادب غنایی و پند آموز میتواند موضوع قطعه قرار گیرد. پس در میان سروده‌هایی در این قالب میتوان همه موضوع و مضمونی یافت. از هر چه که شاعر دیده و یا بر او تأثیر گذاشته و یا منفعتی برایش داشته در این قالب اثری هست.

هر چند تقریباً همه شاعران در دفتر اشعار خویش قطعه نیز سروده‌اند؛ اما فقط اندک شاعرانی در سرایش این قالب شعر موفق بوده‌اند. دلیل این امر شاید این باشد که این شاعران بیشترین ارتباط را با جامعه و مردم خویش داشته‌اند؛ زیرا سخنی که در قالب قطعه می‌آید نشان از پیوند بیشتر با افراد و اجتماع دارد و به زبانی دیگر قطعه از دیگر قالبهای شعر، اجتماعیتر است.

در دوره مشروطه بدلیل وضعیت خاص سیاسی - اجتماعی و غلبه فضای گفتمانی ویژه؛ مضامین مشترکی در آثار بیشتر شاعران عصر مشروطه دیده میشود. در این دوره با تغییر جامعه و تردید در نظام اجتماعی، توجه روشنفکران و ادیبان از موضوعات ذهنی به موضوعات عینی و اجتماعی معطوف میشود و انتقاد از جامعه و موضوعات اجتماعی موضوع برجسته آثار ادبی میگردد.

نگارنده میکوشد در این تحقیق ضمن بررسی قالب قطعه و چگونگی شکل‌گیری آن، بررسی و تحلیل موضوعات قالب قطعه در اشعار سه تن از شاعران عصر مشروطه (ایرج میرزا، ملک الشعرا بهار و پروین اعتصامی) بپردازد.

۱-۲- اهداف پژوهش

هدف این پژوهش بررسی موضوعات قالب قطعه در اشعار سه شاعر دوره مشروطه است.

۱-۳- اهمیت و ضرورت انجام تحقیق

شاعران متعهد در زمان انحطاط اخلاق و آداب اجتماعی با استفاده از قالب قطعه، سعی در اصلاح جامعه و پروراندن روحیه مردم زمانه داشتند و گاه شاعران در دوران عسرت و تنگ‌دستی قالب قطعه را عرصه‌ای مناسب برای بازگویی شکایتها و گلایه‌ها میدانستند و گاه برای سرگرمی، از آن برای سرودن ماده تاریخها، معماها و چیستانها بهره میبردند. در پاره‌ای موارد، قطعه قالبی کوتاه برای سرودن مرثی و یا مدایح به کار می‌رفت. البته موضوعات قطعه علاوه بر آن چه گفته شد، به موضوعات فکاهی، طلب، لطیفه‌های زیبا و ... اختصاص می‌یافت.

در این تحقیق سعی بر این است که مشخص شود سه شاعر یاد شده دوره مشروطه در قالب قطعه به کدام موضوعات روی آورده‌اند و بسامد چه موضوعاتی در قطعات آنان بیشتر نمود دارد. بررسی موضوعی قطعات دوره‌های مختلف ادب فارسی، سبب میشود تا مخاطب با تحول موضوعی قطعه در هر دوره‌ای آشنا شود و به چگونگی تکامل این قالب مهم شعری پی ببرد.

۱-۴- روش اجرای تحقیق

روش پژوهش کتابخانه‌ای و ابزار گردآوری مطالب، برگه تحقیق (فیش) بوده و روش تدوین مطالب نیز با استفاده از شیوه آماری، به روش تجزیه و تحلیل توصیفی-تحلیلی است.

۱-۵- پیشینه تحقیق

درباره موضوعات رایج قطعه در دوره مشروطه، پژوهش مستقلی با این عنوان صورت نگرفته است؛ کتاب "قطعه و قطعه‌سرایی در شعر فارسی" بررسی قالب قطعه و شاعران مشهور قطعه‌سرا در دورانهای مختلف زبان فارسی پرداخته است. همچنین، در کتاب "تحول شعر فارسی" از زین‌العابدین مؤتمن، مباحثی درباره قطعه وجود دارد. بعلاوه مقاله‌هایی پیرامون موضوع قالب قطعه و قطعه‌سرایان معروف انجام شده که از آن جمله میتوان بمراد زیر اشاره کرد:

بررسی مفاهیم تربیتی در قطعات ابن‌یمین، انوری، سعدی و پروین اعتصامی" از شاهین جباری-مقایسه قطعات انوری، ابن‌یمین و پروین اعتصامی" نوشته عبدالله رفیعی؛- "پروین و قطعه‌سرایی او" از حسین خالقی‌راد و همچنین "قطعه در شعر فارسی" نوشته ضیاء موحد؛ "تحلیل قطعات دیوان ابن‌یمین" از محمد حسین سازگار و "اسفر برترین قطعه‌سرای پارسی" نوشته سید حسن امین.

۱-۶- تعریف قالب قطعه و ویژگیهای خاص آن

قطعه یکی از انواع قالبهای شعری است که در تعریف آن بسیار سخن گفته‌اند. در یک

تعریف، قطعه «نوع ابیاتی است بر یک وزن و قافیت بدون مطلع مصرع که از اول تا آخر همه مربوط به یکدیگر، راجع به یک موضوع اخلاقی و حکایت شیرین یا مدح و هجو و تهنیت و تعزیت و امثال آن باشد. حداقل قطعه دو بیت و حداکثر معمول متداول پانزده شانزده بیت باشد؛ ولیکن بر حسب ضرورت تا حدود چهل بیت و بیشتر از آن نیز گفته‌اند و در این صورت فرق آن با قصیده همان است که قطعه دارای مطلع مصرع نیست؛ یعنی، قافیه را از آخر بیت اول آغاز کرده و در مصراع اول نیاورده‌اند، اما در قصیده شرط است که دارای مطلع مصرع باشد. کلمه قطعه بمعنی یک پاره از هر چیزی است و چون این نوع شعر شبیه پاره‌یی از ابیات اواسط قصیده است آن را قطعه نامیده‌اند» (فنون بلاغت و صناعات ادبی، همایی: ص ۱۴۹ - ۱۴۸).

در عباراتی دیگر قطعه را اینگونه تعریف کرده‌اند، «چند بیت متحدالوزن و متحدالقافیه که بر خلاف قصیده و غزل دارای مطلع مصرع نباشد، قطعه گویند. قطعه دارای وزن مخصوصی نیست. در تمام اوزان شعری حتی وزن رباعی قطعاتی در دووین شعرا یافت میشود. تعداد ابیات قطعه از دو بیت به بالا است و ممکن است به شصت بیت و بیشتر هم بالغ شود، لیکن قطعات خوب و معروف معمولاً میان پنج و دوازده بیت است» (تحول شعر فارسی، مؤتمن: ص ۴۲).

" شاعر قطعه سرا از آنجا که در پی گفتن داستان یا بیان اندیشه مشخصی است و خلاصه آنکه میخواهد حرف معلومی را به موثرترین شکل بیان کند اغلب از زبان فاخر و ادیبانه قصیده و زبان محتاط و محدود غزل خود به خود فاصله میگیرد و به زبان محاوره نزدیکتر میشود. این زبان طبیعی و نزدیک و بسیار غنی است؛ قطعه های مشهور فارسی اغلب زبان محاوره‌ای دارند. (قطعه در شعر فارسی، موحد: ص ۱۷) دورانی که بهترین قطعات فارسی، با مضامین اجتماعی و پند و اندرز سروده شد، دوران حمله مغول و ناآرامیهای سیاسی بود؛ زیرا «تجارب تاریخی، تربیتی و فرهنگی، نشان داده است که بعد از هر شورش، عصیان و تحول ژرف و شتابزده، دست‌اندرکاران آن قدرت و معارف اجتماعی، به منظور تثبیت و ترتیب مجدد امور، پند و اندرز را رواج می‌دادند» (تاثیر تحولات اجتماعی در ادبیات، گل‌آقایی: ص ۲۵).

در دوران سلطه مغولان، هر کسی که به حکومت میرسید، نیاز داشت تا بگونه‌ای جامعه را آرام کند و در این میان، نصاب شاعرانه وسیله مناسبی بود؛ اما چنان که گفته شد، شاعران برجسته و طراز اول ایرانی، کمتر به این قالب شعری توجه میکردند و علاقه خاصی به سرایش غزل داشتند.

قطعه قالبی بسیار پر امکان و غنی است. شاعر سنتی هنگامی قطعه میسراید که به جدّ دل‌مشغول موضوعی باشد. این موضوع هیچ محدودیتی ندارد و از کوچکترین خواهشهای

دوستانه تا والاترین نوع ادبیات غنایی و پند آموز را در بر می‌گیرد. شاعر در قطعه، از نظر وزن، قافیه، تعداد بیتها، زبان و موضوع، بیشترین آزادی را دارد و به همین دلیل بیشترین امکان را برای ابداع و گریز از تقلید و اقتفا و استقبال می‌یابد.» (قطعه در شعر فارسی، موحد: ص ۱۷). شاعر قطعه‌سرا، موضوع خود را آن‌چنان جامع و مختصر بنظم میکشد که در بیت آخر به اوج میرسد. البته «گاهی موضوعی که داعی نظم قطعه بوده است از بیت نخست در شعر ظاهر و تا آخر قطعه هر جزئی از آن در هر یک از ابیات بیان میشود و گاهی نیز شاعر ابیات نخست قطعه را به مثابه مقدمه‌ای برای موضوع اصلی و یا لطیفه‌ای که معمولاً باید در بیت آخر ظاهر میشود. اغلب قطعات کوچک و دلپذیر مخصوصاً قطعات فکاهی به این شیوه سروده شده است» (تحول شعر فارسی، مؤتمن: ص ۴۴). قالب قطعه در میان شاعران گذشته، طرفداران زیادی نداشت و اکثر سخن‌سرایان، به قالب غزل گرایش بیشتری داشتند؛ اما تعدادی از شاعران برای نصایح و اندیشه‌هایی که از لحاظ صورت و معنا گسترده بود، این قالب را بر میگزیدند.

با مطالعه و دقت در قطعات شاعران واضح است که «قطعه، اختصاص به موضوع با موضوعاتی خاص ندارد و درباره تمام موضوعات ادبی و یا بهتر بگوییم آن‌چه از هر بابت و جهتی بذهن خطور میکند، گفتگو مینماید؛ ولی در این میان بعضی از موضوعات است که بیشتر به آن توجه شده و برای قطعه مناسبتر بنظر میرسد. از جمله باید مدایح و مراثی کوتاه، هزل و هجا، حکایات کوچک، مطایبات و شوخیهای ادبی، حکمت و اندرز، ماده تاریخ و موضوعاتی را که متضمن نکته‌ای لطیف و مضمونی شیرین است نام برد. مراسلات منظوم نیز که عموماً حکایت از موضوعات خصوصی و چگونگی روابط شاعر با دوستان و آشنایانش میکند، غالباً بصورت قطعه سروده شده است» (شعر و ادب فارسی، مؤتمن: ص ۴۷). قطعه گذشته از اینکه بموضوع واحدی میپردازد، این پرداختن شیوه‌ای دارد که تخلف از آن قطعه را از سکه میاندازد؛ موضوع قطعه باید چنان پرورانده شود که در بیت یا مصراع آخر تبلور پیدا کند و به اوج برسد. (قطعه در شعر فارسی، موحد: ص ۱۹)

بطور کلی، قطعه، در گذشته قالبی برای بیان موضوعات منشور و مسائل اجتماعی بود؛ موضوعاتی که فوران احساس و تخیل شاعر نبود؛ بلکه درباره آن موضوعات، از پیش اندیشه شده بود؛ موضوعاتی مانند، تقاضا، شکایت، تعلیم، نامه‌نگاری، مناظره، پند و اندرز و اخلاق. قطعه، برای موجزترین و در عین حال پرمعناترین سخن، قالب مناسبی است. «برای مطالعه در شرح احوال و روحیات و افکار و معتقدات و اخلاق و زندگی خصوصی شاعر و حوادثی که در ایام حیات بر او گذشته و فراز و نشیبی که دیده و دانشهایی که آموخته و تجربتهایی که اندوخته است، هیچ قسمتی از آثار او، مناسبتر از بخش قطعات نیست. شاعر تمام حالات و خصوصیات زندگانی خود را غالباً ضمن این رشته از اقسام شعر، شرح داده

است» (شعر و ادب فارسی، مؤتمن: ص ۴۶).

هر چند تقریباً همه شاعران قطعاتی سروده‌اند، اما «شاعری میتواند قطعه موقف بسراید که تربیت ذهنی و کلامی لازم را داشته باشد و بتواند این امکانها را به کار گیرد؛ زیرا هر چه امکان زیادتر باشد، انتخاب درست، دشوارترست.» (قطعه در شعر فارسی، موحد: ص ۱۸).

۱-۷- شعر دوره مشروطه

بعد از عصر بازگشت و با رسیدن سلسله قاجار نیز تحوّل در سطح کشور ایجاد نشد و در حقیقت شاعران این دوره مانند: صبا، یغمای جندقی، قآنی شیرازی و... همانند شاعران مداح گذشته در پی مدح پادشاهان قاجار برآمده بودند. شفیعی کدکنی درباره این شاعران چنین میگوید: «در حقیقت کاریکاتور شعرای قرن پنجم و ششم هجری اند» (انواع ادبی و شعر فارسی، شفیعی کدکنی: ص ۲۰). اما در ادامه و با رخداد بزرگی که در عرصه تاریخ روی داد بنام انقلاب مشروطیت، نگاهی تازه به ادبیات و شعر فارسی ایجاد شد.

شعر در دوران مشروطه به لحاظ زبان، مضمون، صنایع ادبی و قالب دچار دگرگونی میشود. از لحاظ زبان، شعر این دوران عامیانه‌تر و قابل فهم‌تر است که علت آن خارج شدن شعر از دربار و مردمی شدن آن است. تحوّل در طرز تفکر شاعران و تغییر در مضامین و موضوعات شعری از دیگر خصیصه‌های این دوره است. به نظر شمیسا: «به لحاظ فکر، این عقیده که شعر فقط باید بمطالب خاصی از قبیل: عشق و عرفان و مدح و هجو بپردازد، از میان میرود و بخصوص توجه بمسائل اجتماعی و سیاسی و مسائل روز در شعر باب میشود. توجه به ایران باستان، آزادی نسوان، تنفر از دیکتاتوری، شور تجدد و تجدید حیات از موضوعات رایج شعر در این دوره است» (انواع ادبی، شمیسا: ص ۳۴۱).

۲- موضوعات قالب قطعه در عصر مشروطه

۲-۱- هجو:

این نوع شعر که شاعر در آن به دشنام دادن و نکوهش دشمن خویش میپردازد، از مضامین قطعه است. «ظاهراً این کار زشت به تقلید از شاعران عرب در شعر فارسی راه یافت. چه گمان نمیرود که در ایران پیش از اسلام شاعری از هجو بمنزله سلاحی برای آزردن و نکوهیدن دشمنان خویش یا کسانی که بدو بد کرده‌اند، استفاده کرده باشد» (سبک شناسی در شعر فارسی، محبوب: ص ۸۴).

ایرج میرزا و بهار در قطعات خود از این موضوع برای تسویه حسابهای شخصی استفاده کرده اند؛ بهار حتی پنیر و زیتون و روزنامه اصفهان و ایرج نیز اسب را هجو کرده است. در قطعات ایرج میرزا سه مورد و در قطعات بهار هفده مورد هجو دیده شد. ولی پروین اعتصامی در این موضوع قطعه ای ندارد.

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
هجو	۱۷	۳	-----

بهار: در زندان : ۱۱۵۸ / به یکی از رقبای سیاسی : ۱۱۵۷ / در هجو بهاء نامی : ۱۱۵۷ / در هجو مردی کوسج و کچل : ۱۱۵۷ / در ذم حاجی ارزن فروش : ۱۱۵۶ / در هجو پنییر و زیتون : ۱۱۵۶ / در هجو روزنامه اصفهان و نامه ناهید : ۱۱۵۵ / همسایه مزاحم : ۱۱۵۴ / در هجو کسی که بهار را حبس کرد : ۱۱۴۹ / در هجو یکی از زنهای تهران : ۱۱۴۷ / در هجو صبا مدیر روزنامه ستاره ایران : ۱۱۴۶ / در ذم یکی از عمال آستان قدس رضوی : ۱۱۴۲ / بهار شیروانی ، ۱۱۴۲ / حسب حال : هجو شاه : ۱۰۷۲ / به یکی از مدیران جراید : ۱۰۶۴ / شکوه : ۱۰۶۳ / صفاهان اگر نیست شیراز هست : ۱۰۶۲

ایرج میرزا: هجو حاکم : ۱۸۶ / هجو اسب : ۱۸۹ / در هجو نصرت الدوله : ۱۶۳
۲-۲-مدح:

مدح در لغت بمعنای ستایش است و واژه های هجو و ذم ؛مقابل آن محسوب میشوند. مدح مهمترین و قدیمیترین موضوع در شعر فارسی است بطوریکه بخش بزرگی از آثار شاعران ایران را به خود اختصاص داده است. "دوران مدیحه سرایی در شعر فارسی را میتوان به چهار دوره تقسیم کرد: ۱-نیمه دوم قرن سوم تا سال ۶۱۸هجری-۲-سالهای ۶۱۶ تا ۸۰۷هجری-۳-اوایل قرن ۹ تا ۱۲۰۸ هجری-۴-عهد حکومت قاجاریان (مدح ،داغ ننگ بر سیمای ادب فارسی،وزین پور:ص:۱۳) اگرچه "برای مدح غالبا از قصیده استفاده میشود(انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی، رزمجو :ص:۹۰)." اما از آنجا که قالب قطعه برآمده از قالب قصیده است و در قالب قطعه محدودیت موضوعی وجود ندارد؛ در این قالب نیز توسط شاعران از موضوع مدح استفاده شده است.ملک اشعراى بهار مردم خراسان و وثوق الدوله را در قالب قطعه مدح کرده است و ایرج میرزا کمال السلطنه ، سردار عبدالعزیزخان و امام علی(ع) را در قالب قطعه مدح گفته است.اما پروین اعتصامی همانند هجو در موضوع مدح نیز شعری در قالب قطعه نسوده است.

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
مدح	۲	۳	-----

بهار: بهار در خراسان : مدح مردم خراسان : ۱۱۰۲ / در وصف وثوق الدوله : ۱۰۸۸
ایرج میرزا: قربان کمال السلطنه : ۲۰۳ / در پشت کتاب که برای سردار عبدالعزیز خان جنرال کنسول افغان فرستاده نوشته است : ۱۹۰ / جاه و جلال علی : ۱۶۸
۲-۳- مرثیه:

از آنجاکه این نوع شعر با عواطف و احساسات شاعر ارتباط دارد، جزو ادب غنایی است و شعری را گویند که برای بیان تأسف و غم مرگ کسی سروده میشود. مرثیه‌سرایی در

تحلیل موضوعی قالب قطعه در اشعار سه شاعر دوره مشروطه (ایرج میرزا، ملک الشعرا بهار، پروین اعتصامی) / ۱۵۱

بیشتر قالبهای شعری رایج است؛ اما بیشتر در قالب قصیده گفته میشود. ملک الشعرا بهار و پروین اعتصامی هر دو در مرثیه پدر، در قالب قطعه طبع آزمایی کرده اند اما دو شعر دیگر بهار در این قالب به مرثیه شاعران دیگر (پروین و عشقی) اختصاص دارد. ایرج میرزا همانطور که در موضوع مدح، امام علی (ع) را ستایش کرده بود در مرثیه امام حسین (ع) نیز دو شعر در قالب قطعه سروده است.

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
مرثیه	۵	۵	۱

بهار: تسلیت: سردار معزز حاکم بجنورد: ۱۰۹۷/ در سوگ پدر: ۱۰۹۳/ تسلیت: همسر آقای محمد دانش: ۱۰۷۸/ در مرثیه عشقی: ۱۰۷۶/ در مرگ پروین: ۱۰۶۹
ایرج میرزا: در رثای کلنل محمد تقی خان: ۱۸۲/ وفات شاه معزول: ۱۷۳/ سر کلنل محمد تقی پسیان: ۱۶۸/ مرثیه: امام حسین (ع): ۱۶۷ و ۱۶۶
پروین اعتصامی: (در تعزیت پدر: ۱۸۸)

۲-۴- مطایبه:

مطایبه در لغت بمعنای شوخی و مزاح است و در مصدر یعنی با کسی خوش طبعی کردن و مزاح کردن. (فرهنگ اصطلاحات ادبی، داد: ذیل مطایبه) در اصطلاح ادبی بنوع خاصی از ادب اطلاق میشود که هنرمند در آن میکوشد با ارائه تصویری وارونه از واقعیت حیات در ساحت ادبی، خواننده را با خود همراه سازد. به واقع مطایبه سخنی کوتاه و موجز است که بعمد موجب جاخوردنی غافلگیرانه و خنده آور میشود. این غافلگیری که معمولا در پی کشف رابطه یا تمایز میان کلمات و مفاهیم آنها ایجاد میشود، در جایی انتظار طبیعی خواننده را ناکام میگذارد تا در جایی دیگر و به سیاقی متفاوت آنرا برآورده کند. (همان: ۲۷۴) مطایبه پرخاشگر نیست، کمتر ذهنی است و بیشتر بر رفتارهای غریب، نقاط ضعف و بلاهتهای اخلاقی نظر دارد. در واقع وقتی هزل شکلی ملایمتر بخود میگیرد و از آن زبان رکیک پالوده میشود مطایبه نامیده میشود. (فرهنگ واژگان و اصطلاحات طنز، اصلانی: ص ۲۱۷)

شخصیت ایرج میرزا باعث شده که در این موضوع از دو شاعر دیگر سرآمد گردد؛ بعلاوه تقریبا در تمامی مطایبات وی در قالب قطعه، الفاظ رکیک نیز دیده میشود؛ اگرچه در برخی از مطایبات بهار نیز این ویژگی مشهود است. جنسیت و طبع والا و حکیمانه پروین اعتصامی باعث شده که در این موضوع نیز در قالب قطعه شعری از وی دیده نشود.

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
مطایبه	۱۲	۱۵	-----

بهار: شوخی در پارلمان، ص ۱۱۵۹/ غول: ۱۱۵۸/ شکایت از بچه ها: ۱۱۵۸/ در زندان

شهربانی: ۱۱۵۸ / اصفای هر چمن: ۱۱۵۶ / به شاهزاده نصره الدوله: ۱۱۵۶ / گیو تاجر: ۱۱۴۸ / اش کشک: ۱۰۹۰ / ظلال مبین: ۱۰۸۵ / مطایبه: ۱۰۷۳ / لطیفه: ۱۰۷۰ / جایزه جواب دماوندیه: ۱۰۶۹

ایرج میرزا: آب حیات: ۲۰۱ / حیل: ۱۹۶ / مزاح با مقبل دیوان: ۱۹۵ / پیام به ناظم الدوله: ۱۹۳ / تک بیت: ۱۹۳ / مطایبه: ۱۹۳ / بچه زاندارم: ۱۹۳ / قطعه: ۱۹۱ / مزاح با یکی از دوستان: ۱۹۰ / جهاد اکبر: ۱۸۷ / قطعه: با قشر مذهبی: ۱۸۶ / ماکیان و شیر: ۱۷۳ / مطایبه با مرحوم عبدالحسین آگاهی: ۱۷۱ / کوه نور: ۱۷۰ / افکار خنده آور: ۱۶۹

۲-۵- ماده تاریخ:

یکی دیگر از مضامین قطعه ماده تاریخ است. «ماده تاریخ قطعه‌یی کوتاهست که شاعر در یکی دو بیت آخر آن تاریخ مورد حاجت را ذکر میکند و بیت‌هایی پیش از آن برای تمهید می‌آورد و معمولاً این مقدمه برای معرفی و بیان وجه اهمیت کسی یا واقعه‌یی گفته میشود که تاریخ آن ذکر گردیده است. اصطلاحاً تاریخ‌گویی را بدین نحو در شعر ماده تاریخ‌سازی گویند» (تاریخ ادبیات ایران، صفا: ص ۸۵).

در لغتنامه دهخدا در مورد ماده تاریخ آمده است: «کلمه یا کلماتی است که به حساب جمل مساوی تاریخ مطلوب برآید و آن کلمه یا کلمات با معنی باشد» (لغت نامه، دهخدا: ذیل ماده تاریخ). ماده تاریخها که معمولاً به حساب ابجدی، جمل و یا حساب عادی سروده میشوند، شامل موضوعاتی در تاریخ ولادت، وفات اشخاص، تاریخ شروع و پایان جنگها، فتحها، شکستها، آغاز نگاشتن یا سرودن کتابها و آثار و آغاز بنای ساختمانها و... است. برخی از محققین براین عقیده‌اند که ماده تاریخ نوع کمال یافته معماست. خالقی در این مورد گفته است: «این طور بنظر میرسد که ماده تاریخ نوع متکامل و متأخر برخی از معماهایی باشد که شاعران متقدم قبل از قرن هفتم میساختند. معماهایی که برای حل آنها، باید حروف کلمات مورد نظر شاعر از روی حروف ابجد محاسبه شود تا جواب معما بدست آید» (قطعه و قطعه سرایی در شعر فارسی، خالقی‌راد: ص ۴۷).

بطور کلی سرایش ماده تاریخ و نحوه دریافت تاریخ از آن به سه صورت زیر است: ۱) بیان تاریخ واقعه بطور صریح (۲) ماده تاریخ لفظی؛ ساخت این نوع ماده تاریخ که با استفاده از حساب جمل است، از قرن ششم در ادبیات رواج یافت (۳) محاسبه تاریخ واقعه با استفاده از حروف ابجد (انواع شعر فارسی، رستگارفسایی: ص ۳۴۴).

ساخت ماده تاریخ از قرن هفتم در ادب فارسی آغاز شد و به دو صورت در شعر نمود داشت یا بصورت صریح تاریخ واقعه ذکر می‌شد و یا با حساب ابجدی بدست می‌آمد. در دوره قاجار بدلیل تعدد تحولات سیاسی و اجتماعی و اهمیتی که شاعران این دوره در ثبت تاریخ وقایع احساس نمودند، کم کم نوع اول معماها کنار گذاشته شد و ماده تاریخ‌سازی

جایگزین آن شده است. موضوعاتی که ملک الشعرا بهار و ایرج میرزا در ماده تاریخ به آنها پرداخته اند، شامل وقایع گوناگونی مانند: وفات اشخاص مهم حکومتی یا شاعران هم عصر، ولادت آنها، بنای عمارت‌های مهم، وقایع مهم کشور از قبیل: امضای عهدنامه‌ها، تأسیس ادارات و... است. ماده تاریخ‌سازی در ثبت تاریخ رویدادهای مهم اهمیت زیادی دارد و شاعران با این نوع شعر بثبت درست تاریخ کمک بسیاری کرده‌اند. پروین اعتصامی باز هم در این موضوع شعری ندارد.

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
ماده تاریخ	۱۶	۷	-----

بهار: ماده تاریخ مرگ صبا، مدیر روزنامه ستاره ایران: ۱۱۴۵ / تاریخ لغو امتیاز داری: ۱۱۲۱ / تاریخ تونل راه لرستان: ۱۱۲۰ / بنای هنرستان دختران زردشتیان: ۱۱۲۰ / ماده تاریخ فوت پدر: ۱۱۱۹ / تاریخ دبیرستان فردوسی مشهد: ۱۱۱۸ / تاریخ فوت ملک الشعرا صبوری: ۱۱۱۸ / دریغ و آه امین، امین‌التجار اصفهانی: ۱۱۱۷ / تاریخ موزه: ۱۱۱۶ / میرزا طاهر تنکابنی: ۱۱۱۶ / اشگ غم، حسین دانش: ۱۱۱۵ / تاریخ بنای دبیرستان پهلوی در بابل: ۱۱۱۵ / خیرات محمدی: تاسیس مریض خانه: ۱۱۱۴ / تاریخ وفات مستغنی دانشمند افغان: ۱۱۱۳ / مادر ذوق و ادب: مادر رضا گنجه ای: ۱۱۱۳ / تاریخ وفات ایرج میرزا: ۱۱۱۲

ایرج میرزا: وفات میرزا عارف: ۲۰۴ / تاریخ بنای لشکر اداره شرق: ۱۹۳ / وفات عزیز علیا: ۱۸۴ / وفات محمد علی شاه: ۱۷۶ / تاریخ مهمانی شاه در باغ امیر نظام: ۱۷۲ / وفات عزیز علیا: ۱۷۱ / وفات جعفر قلی میرزا عم شاعر: ۱۶۳

ماده تاریخهای بهار از ویژگیهای اشعار سبک خراسانی بهره‌مندند. زبان اشعار ساده و روان است و گاهی شاعر افکار سیاسی خود را نیز در آنها وارد کرده است. با این همه از نظر ادبی ارزش چندانی ندارند و ارزش تاریخی آنها نمود بیشتری دارد.

۲-۶- اشتیاق:

این نوع شعر بسامد بالایی در میان قطعات انوری دارد و منظور از آن این است که «شاعر شرح عشق و اشتیاق خود را نسبت به معشوق نامعلوم خود مینماید و از درد فراق مینالد و در همه آنها به خدا سوگند میخورد که در این اشتیاق بی‌تاب است و از سوز هجران کباب. آیا این معشوق ممدوح اوست یا محبوب او؟ آیا اهل ظاهر است یا اهل معنا؟ آیا از جنس اناث است یا همجنس ایاز؟ آیا عشق او صوری است یا معنوی؟ بدرستی معلوم نیست. آن چه مسلم است این است که شاعر به معشوق بسیار توجه و عنایت دارد و همین توجه و عنایت، انگیزه او برای سرودن آن قطعه‌هاست» (قطعه و قطعه سرایی در شعر فارسی، خالقی‌راد: ص ۳۱۲).

بهار چهار شعر و ایرج میرزا سه شعر در این موضوع در قالب قطعه سروده‌اند. جدایی پروین اعتصامی با موضوع عشق در اشعارش و شاید عامل جنسیت وی باعث شده که در این موضوع نیز شعری از وی مشاهده نشود.

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
اشتیاق	۴	۳	-----

بهار: شوخ فارسی: ۱۰۷۸/نور مخفی: ۱۰۶۷/ شوخ چشم پارسی: ۱۰۶۱/ فتنه بیدار شد: ۱۰۶۱

ایرج میرزا: غمزه‌های خانم: ۲۰۵/ رسوا: ۱۹۴/ قطعه بی نام: ۱۷۴

۲-۷- اخوانیات:

این نوع شعر در قرن پنجم و بوسیله مسعود سعد در شعر راه یافت. منظور از اخوانیات «نوعی از شعر است که در آن روابط دوستانه شاعر مطرح میشود؛ زیرا اخوانیات، یعنی آن چیزهایی که مربوط به برادران و دوستان است» (قطعه و قطعه سرایی در شعر فارسی، خالقی‌راد: ص ۵۰). از میان هشت شعر بهار در این موضوع، پنج شعر و از میان پنج شعر ایرج میرزا در این موضوع سه شعر جوابهای بهار و ایرج به شاعران دیگر است که نشان از ارتباط صمیمی آنها با شاعران زمان خود است. متأسفانه بازهم دیوان پروین اعتصامی از این موضوع خالی است.

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
اخوانیات	۸	۵	-----

بهار: قطعه الحاقی: فانی سمنانی ص ۱۱۸۴/ جواب به افسر: ۱۱۱۰/ در سپاسگذاری: حاج سید حسین نایب التولیه: ۱۱۰۹/ جواب بهار: به محمود فرخ: ۱۱۰۴/ برای استاد همایی: ۱۰۹۲/ قول و غزل: برای ادیب الممالک: ۱۰۶۸/ جواب تبریک شوریده: ۱۰۶۶/ بهار و تیمورتاش: ۱۰۷۱

ایرج میرزا: جواب تبریک شوریده: ۱۸۵/ جواب وحید: ۱۷۸/ جذب به شیرازیان: به شوریده: ۱۷۶/ جواب به حامی عارف: ۱۷۴/ برای تصویری که به مرحوم عبدالحسین بیات داده سروده: ۱۶۶

۲-۸- لغز:

لغز یا چیستان نوعی شعر است که در آن بدون این که اسم چیزی را ذکر کنند از اوصاف آن سخن گویند تا خواننده بصرافت طبع مقصود را دریابد. از این رو چیستان (به عربی اغلوطه) بر خلاف معماً تقریباً مفصل است؛ چون چیستان گاهی با سؤال (چیست آن؟) شروع میشود به این اسم معروف شده است. نخستین تعریف جامع چیستان از نظر ادبی و صنایع بدیعی در متون ادب فارسی از شمس‌الدین قیس‌رازی، دانشمند و ادیب قرن هفتم

تحلیل موضوعی قالب قطعه در اشعار سه شاعر دوره مشروطه (ایرج میرزا، ملک الشعرا بهار، پروین اعتصامی) / ۱۵۵

هجری است. شمس‌قیس در کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم، لغز را «معنی‌ای از معانی» تعریف میکند که آن را در «کسوت عبارتی مشکل متشابه به طریق سؤال بپرسند» (المعجم، قیس‌رازی: ص ۴۲۶).

لغز بیشتر به قالب قصیده و قطعه است و بر دو نوع است یا با (چیست آن) و نظایر آن آغاز میشود و یا عباراتی دال بر لغز بودن در آن نیست. لطف لغز در این است که خواننده از همان اوایل، موضوع مورد وصف را دریابد و سپس از توصیفات مناسب با موضوع شاعر، لذت برد.

«تفاوت بین لغز و معما در آن است که در لغز، معمولاً با ذکر اوصاف و نشانه‌ها نام شیء مورد نظر را میخواهند، اما برای کشف آن چه در معما مطرح است، بیشتر از اعداد حروف ابجد ۱ و قلب و جایجا کردن کلمات و حروف استفاده میشود» (واژه نامه هنر شاعری، میرصادقی: ذیل چیستان). تفاوت دیگر چیستان و معما در کمیت اشعار توصیفی یا مبهم سروده شده است. در واقع «فرق معما با چیستان در آنست که چیستان مفصلتر از معماست...» (فرهنگ اصطلاحات ادبی، داد: ذیل معما).

از میان سه شاعر مورد پژوهش، تنها بهار آنهم یک شعر را بموضوع لغز در قطعات خود اختصاص داده است:

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
لغز	۱	-----	-----

بهار: لغز : ۱۱۱۰

۲-۹- ملتسمات:

ملتسمات که همان درخواستها و تقاضاهای منظوم شعرا بخصوص شعرای درباری بوده و در بین آنان شیوع داشته است، درکنار غزلیات، مدایح و هجویات و مرثیاتی دیده میشود و بهمین دلیل یک هنر ویژه شاعری محسوب میشود. "ملتسمات را به زبان امروزی باید گفت: باب‌گذاری و طلب" (مفلس کیمیا فروش، شفیع کدکنی: ص ۱۱۶) ملتسمات بهار و ایرج میرزا نیز چیزهایی حقیر و بی ارزشند؛ مواردی مانند: اسب، بهای کتاب فروخته شده، صلۀ تاخیری و... شاید موجه‌ترین نوع ملتسمات بهار، درخواست وی از احمدشاه مبنی بر رفع توقیف روزنامه نوبهار باشد. پروین اعتصامی باز هم در این موضوع قطعه شعری سروده است.

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
ملتسمات	۳	۷	-----

بهار: در تقاضای دو اسب به عاریه : ۱۱۰۸ / دو نامه منظوم : بهای کتاب فروخته شده :

۱۰۹۳ و ۱۰۹۴ / بر اثر توقیف روزنامه نوبهار: طلب عفو از احمد شاه : ۱۰۶۳

ایرج میرزا: سفر اصفهان: ۱۹۹ / حکایت خلعت: ۱۹۴ / قطعه: درخواست صلۀ تاخیری :
 ۱۸۶ / قطعه: ۱۸۵ / پیام به شیرازیان: ۱۸۱ / تقاضا: ۱۷۰ / تقاضای وجه قبض: ۱۶۸
 ۲-۱۰- مناظره:

مناظره در لغت بمعنای " با هم نظر کردن در حقیقت و ماهیت چیزی، باهم بحث کردن؛ جواب و سوال کردن و... " است. (دهخدا، ذیل مناظره) و در اصطلاح ادبی "عبارت از آنست که دو تن در باب دو موضوع از روی نظر و استدلال بحث کنند و هریک محاسن موضوعی که برگزیده و معایب موضوع مقابل را برشمارد و بر اثر این بحث و نظر فضیلت مطلوب خویش را ثابت و خصم را از جواب عاجز کند. سخن و سخنوران، فروزانفر: ص ۴۴۹) مناظره بیشتر با سوال و جواب صورت میگیرد و از این نظر با آرایۀ بدیعی سوال و جواب پیوند مییابد که بیشتر با کلمات گفتم و گفتا آغاز میشود. "سوالات یا سخنان باید ظریف و زیبا باشد و مخصوصا جوابها جنبۀ ادبی داشته باشد؛ یعنی در آن نکته ای و هنری شد. (نگاهی تازه به بدیع، شمیسا، ص: ۱۲۷)

اولین شاعری که این نوع ادبی را بکار برد، اسدی طوسی است. با توجه بمنظومۀ درخت آسوریک، میتوان گفت این نوع ادبی ریشه ایرانی دارد و خاص شعر فارسی است. پروین اعتصامی در سرودن این نوع شعر سرآمد شاعران است.

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
مناظره	۱	-----	۴۹

بهار: نی و بلوط: ۱۱۰۰

پروین اعتصامی: مناظره: ۲۴۱ / کودک آرزومند: ۲۴۰ / کوته نظر: ۲۲۹ / گوهر اشک :
 ۲۲۳ / کارگاه حریر: ۲۱۸ / فلسفه: ۲۱۶ / سرنوشت: ۲۰۲ / سپید و سیاه: ۲۰۰ / روش
 آفرینش: ۱۹۹ / دو همدرد: ۱۹۵ / گل پنهان: ۱۸۶ / گل بی عیب: ۱۸۴ / کرباس و الماس :
 ۱۷۹ / قدر هستی: ۱۷۸ / قائد تقدیر: ۱۷۶ / عیبجو: ۱۷۴ / صاف و درد: ۱۷۲ / شکسته :
 ۱۷۰ / سیه روی: ۱۶۷ / دیدن و نادین: ۱۶۳ / دو همراز: ۱۶۲ / آتش دل: ۱۵۷ / نکوهش بی
 جا: ۱۵۶ / گریه بی سود: ۱۴۸ / گرگ و سگ: ۱۴۷ / کاروان چمن: ۱۴۵ / فریب آشتی :
 ۱۴۳ / شاهد و شمع: ۱۳۶ / روح از زرده: ۱۳۱ / ذره: ۱۲۶ / درخت بی بر: ۱۱۶ / خاطر
 خشنود: ۱۱۳ / حقیقت و مجاز: ۱۱۲ / جمال حق: ۱۰۶ / تیر و کمان: ۱۰۰ / توشۀ پژمردگی
 : ۹۹ / توانا و ناتوان: ۹۸ / تاراج روزگار: ۹۷ / پیک پیری: ۹۵ / پایه و دیوار: ۹۴ / بهای جوانی :
 ۸۹ / بنفشه و باغبان: ۸۸ / برف و بوستان: ۸۶ / عدس و ماش: ۸۵ / باد بروت: ۸۴ / امروز و
 فردا: ۸۰ / ارزش گوهر: ۷۸ / احسان بی ثمر: ۷۸ / آیین آیین: ۷۶

۲-۱۱- شکایت:

موضوع شکایت بیشتر در اشعار شاعرانی که طعم تلخ زندان را چشیده اند دیده میشود، از

تحلیل موضوعی قالب قطعه در اشعار سه شاعر دوره مشروطه (ایرج میرزا، ملک الشعرا بهار، پروین اعتصامی) / ۱۵۷

این نظر بهار حتی یک قطعه در شکایت از محبس سروده است اما شکایتهای دیگر وی جنبه خصوصی دارند. بهار و پروین از نظر تعداد موضوع شکایت در قطعات یکسان هستند با این تفاوت که تمامی شکایتهای پروین، شکایت و گله از روزگار است.

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
شکایت	۵	۱	۵

بهار: در وصف محبس : ۱۱۱۱ / آرزوی محال : ۱۱۰۹ / گله از قوام السلطنه: ۱۰۸۹ / قطعه : شکایت از روزگار: ۱۰۷۷ / پروانه : از رفتن دخترش: ۱۰۶۵

ایرج میرزا: تقاضا و گله از معزالملک، ۲۰۵

پروین اعتصامی: قطعه بی نام: ۲۲۸ / نغمه خوشه چین: ۱۸۷ / خون دل: ۱۱۵ / تیره بخت: ۱۰۲ / بام شکسته: ۸۶

۲-۱۲- مفاهیم اخلاقی و پند و اندرز

مقام ملک الشعرا بهار و علاقه به موضوعات حکمی باعث شده است که تعداد قطعات وی در این موضوع بیشتر از پروین اعتصامی و ایرج میرزا شود. «قطعه‌های انتقادی پروین اغلب با راهنمایی و ارائه طریق همراه است. او همچون حکیمی دانا و عارفی کاردان پس از انتقاد و شکایت راه درست و شایسته را مینماید. در برخی از این دست قطعه‌ها، پروین مانند بسیاری از دانشمندان متأله گناه را بر گردن تقدیر و سرنوشت مینهد و چاره‌ای جز تسلیم نمیبیند. همچنین، انتقادهای او بیشتر رنگی از عواطف رقیق مادرانه و جلوه‌ای از احساسات لطیف زنانه دارد» (قطعه و قطعه سرایی در شعر فارسی، خالقی‌راد: ص ۶۴)

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
مفاهیم اخلاقی و پند و اندرز	۳۲	۶	۸

بهار: قطعه ای به لهجه محلی : ۱۱۸۰ / نیکنامی : ۱۱۱۰ / شیر باش نه کژدم: ۱۱۰۷ / زینت مرد: ۱۱۰۷ / بدبینی : ۱۱۰۶ (تربیت طبیعی: ۱۱۰۳ / در تحمل نکردن زور : ۱۰۹۹ / خفتگان: ۱۰۹۸ / عز من قنع : ۱۰۹۷ / خدمت استاد: ۱۰۹۱ / به قول خویش عمل کن: ۱۰۸۸ / منت از مردمان پست مکش: ۱۰۸۶ / دل خودکامه: ۱۰۸۴ / حکمت: ۱۰۸۳ / عجب غنا: ۱۰۸۳ / ثروت ، زن ، کردار: ۱۰۸۲ / بهترین دوست کتاب است: ۱۰۸۱ / ای دختر، ۱۰۸۱ / مشت پس از جنگ: ۱۰۸۱ / پافشاری میخ : ۱۰۷۷ / بد مکن : ۱۰۷۶ / صبر وثبات: ۱۰۷۵ / جهد و کوشش: ۱۰۷۵ / زبان سرخ: ۱۰۶۷ / در مذمت خاموشی : ۱۰۶۷ / به یادگار در دفتر یکی از دوستان نوشته شد: ۱۰۶۶ / بدان و بگوی: ۱۰۶۶ / در وصف دانا و جاهل: ۱۰۶۵ / دختر ناکام: ۱۰۶۴ / در دوران گرفتاری : ۱۰۶۰ / اخلاق : ۱۰۶۰ / لئیم و کریم : ۱۰۵۷

ایرج میرزا: قطعه بی نام : ۱۷۵ / دوزخ : ۱۷۳ / بقای انبیا : ۱۷۳ / حق استاد: ۱۷۲ / کارگر و کارفرما: ۱۶۴ / شراب : ۱۶۴

پروین اعتصامی: نکوهش بی خبران: ۲۱۸ / فریاد حسرت: ۲۱۴ / شرط نیکنامی : ۱۶۹ / سرود خارکن: ۱۶۵ / ناتوان: ۱۵۳ / رنج نخست: ۱۲۹ / راه دل: ۱۲۷ / آسایش بزرگان: ۷۶

۲-۱۳- مفاهیم سیاسی-انتقادی

مضمونی که در قطعات بهار بسامد بالایی دارد، انتقاد از اوضاع اجتماعی است. شاعر میکوشد از زبان هر چه که به چشمش می‌آید ماجرای بسازد تا انتقاد خویش را بیان کند. این موضوع در بین تمامی شاعران عصر مشروطه رایج است؛ حتی ایرج میرزا که به سرودن اشعار هزل و مطایبه و پروین اعتصامی که بسرودن اشعار حکمی و اخلاقی معروف هستند نیز در برابر ناعدالتیها و ستمهای زمان خود خاموش ننشستند.

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
مفاهیم سیاسی-انتقادی	۱۸	۱۰	۵

بهار: زبان حال موسولینی ص ۱۱۵۳ / جواب روزنامه انگلیسی شرق نزدیک : ۱۱۰۷ / قطعه کابوسیه: ۱۱۰۶ / انسان سازی : ۱۱۰۵ / در عزل ناصر الدین میرزا و نصب کامران میرزا به ایالت خراسان: ۱۱۰۱ / خطاب به محمد علی شاه : ۱۱۰۱ / سیاست: ۱۰۹۸ / ناله ملت: ۱۰۹۸ / وزیر بی پول: ۱۰۹۰ / بعد از هجرت قوام السلطنه : ۱۰۸۷ / مهاجرت آزادی خواهان به قم: ۱۰۸۵ / سرو ته یه کرباس: ۱۰۸۴ / خون ناحق: ۱۰۷۶ / از ما چه میخواهند: ۱۰۷۴ / این هم نماند: ۱۰۷۴ / آشوب بغداد: ۱۰۷۰ / شوری : ۱۰۶۴ / کجاست: ۱۰۶۱

ایرج میرزا: خیر مقدم و گله: ۲۰۴ / مزاح با وثوق الدوله: ۲۰۳ / بلدیه: ۲۰۳ / یادآوری: ۱۹۵ / سازش روس و انگلیس: ۱۹۲ / وزیران دیدنی : ۱۸۴ / درباره خلع احمد شاه و جانشینی پهلوی: ۱۷۵ / دزد نگرفته: ۱۶۹ / احمد لاینصرف : ۱۶۸ / درباره رفتن مستوفی المالک و آمدن صمصام السلطنه: ۱۶۵

پروین اعتصامی : گنج ایمن: ۲۲۹ / نامه به نوشیروان: ۱۵۴ / صائقه ما ستم اغنیاست: ۱۳۷ / شکایت پیرزن: ۱۳۶ / اشک یتیم : ۷۹

۲-۱۴- مفاهیم اجتماعی

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
مفاهیم اجتماعی	۱۱	۲۰	۹

بهار: بمناسبت کوتاه کردن زنان گیسوان را : ۱۱۴۷ / دین و وطن : ۱۱۰۰ / شجاعت به خراسان: ۱۰۹۸ / بهشت بی احباب : ۱۰۹۱ / حالت مردم دنیا: ۱۰۸۷ / مردمان لثیم : ۱۰۸۶ / غم وطن : ۱۰۷۶

تحلیل موضوعی قالب قطعه در اشعار سه شاعر دوره مشروطه (ایرج میرزا، ملک الشعرا بهار، پروین اعتصامی) / ۱۵۹

ایرج میرزا: شهر کثیف: ۲۰۳ / انتقاد از قمه زنان: ۲۰۲ / وطن دوستی: ۱۹۴ / گریز از نادان: ۱۹۱ / انتقاد از قمه زنی: ۱۹۱ / درویش: ۱۹۱ / قطعه: ۱۸۳ / کار و بار: ۱۸۲ / انتقاد از سازندگان آرامگاه فردوسی: ۱۸۲ / اشک شیخ: ۱۷۹ / بهشت و دوزخ: ۱۷۹ / تصویر زن: ۱۷۷ / قطعه بی نام: ۱۷۷ / کودک دوره طلایی: ۱۶۶

پروین اعتصامی: مست و هوشیار: ۱۵۱ / سر و سنگ: ۱۳۴ / دیوانه و زنجیر: ۱۲۵ / بی پدر: ۹۱

۲-۱۴-۱- فقر:

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
فقر	۱	-----	۴

بهار: دختر فقیر: ۱۰۸۵

پروین اعتصامی: قلب مجروح: ۱۴۴ / طفل یتیم: ۱۳۹ / تهیدست: ۹۹ / اندوه فقر: ۸۱

۲-۱۴-۲- ستایش زن:

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
ستایش زن	-----	۱	۱

ایرج میرزا: دو هدیه: ۱۹۸

پروین اعتصامی: فرشته انس: ۱۴۲

۲-۱۴-۳- مقام مادر:

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
مقام مادر	۳	۵	-----

بهار: وعده مادر: ۱۰۹۶ / زبان مادر: ۱۰۷۹ / به منکر عشق: ۱۰۵۹

ایرج میرزا: قلب مادر: ۱۹۱ / مادر: ۱۸۹ / مهر مادر: ۱۸۷ / مهر مادر: ۱۷۷ / مادر: ۱۶۷

۲-۱۵- مفاهیم عرفانی

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
مفاهیم عرفانی	۳	۲	۲

بهار: قطعه: ۱۰۷۷ / خانه آخرت: ۱۰۶۵ / قدرت روح: ۱۰۵۷

ایرج میرزا: علت بی تابی نوزاد: ۱۸۵ / علت بی تابی نوزاد: ۱۶۹ - مضمون این قطعه به دو صورت سروده شده

پروین اعتصامی: نیکی دل: ۱۵۶ / دزد خانه: ۱۱۸

هر چند ویژگی قطعه این است که از موضوع واحدی سخن بگوید، ولی «در دیوان پروین قطعه‌ای که فقط بیانگر یکی از مسائل اعتقادی یا علمی یا عرفانی باشد، دیده نمی‌شود،

بلکه این گونه مضامین اغلب با مضامین دیگر آمیخته است» (قطعه و قطعه سرایی در شعر فارسی، خالقی‌راد: ص ۶۹).

۲-۱۶- موضوعات ادبی

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
موضوعات ادبی (وصف و...)	۱۱	۲	-----

منظور از موضوعات ادبی، قطعه اشعای هستند که شاعر در آن بگونه‌ای ادبی، بتوصیف یک شی یا امری پرداخته است؛ همچنانکه بهار در وصف برنج هندی، مجله فروغ تربیت و... قطعاتی سروده است.

بهار: آسمان پیما: وصف: ۱۱۰۸ / قطعه هندی: وصف برنج: ۱۰۷۷ / فیض شمال: ۱۰۷۳ / سنبله‌های هندی: ۱۰۷۰ / هدیه دوست در زندان: ۱۰۶۸ / قوه برق و کهربا: ۱۰۶۷ / برف: ۱۰۶۶ / در وصف مجله فروغ تربیت: ۱۰۶۲ / گل سرخ: ۱۰۶۰ / شعر و نظم: ۱۰۵۹ / هشت شاعر در عرب و عجم: ۱۰۵۷

ایرج میرزا: بامداد: تشبیه فرزند به گل: ۱۱۸۸ / وفا: ۱۱۸۸

۲-۱۷- موضوعات شخصی

در چند موضوع مانند موضوعات شخصی، تهدید و ترجمه اشعار، تنها ملک الشعرا بهار دارای قطعاتی است؛ علت این امر شاید غرور حاصل از مقام ملک الشعرا یا تبحر خاص وی در ادبیات باشد.

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
موضوعات شخصی و مربوط به خود شاعر	۵	-----	-----

بهار: طلب آمرزش: ۱۱۸۳ / مونس پدر: پرستاری دخترش پروانه از وی: ۱۰۹۹ / نسب نامه بهار: ۱۰۹۱ / در پیشگاه آستان قدس رضوی: ۱۰۹۰ / زرین جوشنم: تعریف از شعر خود: ۱۰۸۸

۲-۱۸- تهدید و تقاضا

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
تهدید و تقاضا	۱	-----	-----

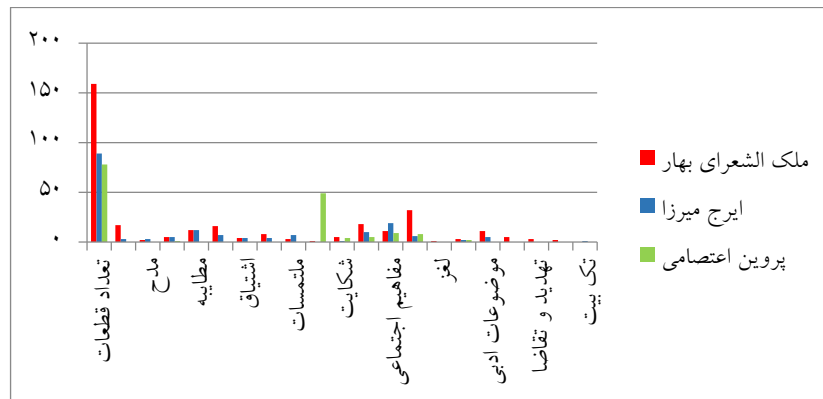
بهار: در تهدید و تقاضا: ۱۱۰۲

۲-۱۹- ترجمه اشعار

موضوع قطعه	ملک الشعرا بهار	ایرج میرزا	پروین اعتصامی
ترجمه اشعار	۲	-----	-----

بهار: ترجمه قطعه ای از محمد جریر طبری : ۱۱۰۸ / ترجمه یکی از قطعات ژان ژاک روسو: ۱۰۸۹

جدول بسامدی موضوعات قطعه در اشعار بهار، ایرج میرزا و پروین اعتصامی

نتیجه‌گیری

قطعه، شعری است با حداقل دو بیت و حداکثر شانزده بیت که گاهی بر حسب ضرورت تا حدود چهل بیت نیز دارد. این قالب، معمولاً مطلع مصرع ندارد؛ اما گاهی مطلع آن مصرع میشود که در این صورت تمایز آن از رباعی و دو بیتی، وزن آن است. قطعه، گویی پاره‌ای از قصیده است و شاید بهمین سبب به این نام خوانده میشود و از آنجاکه بمسائل و موضوعاتی توجه دارد که در میان مردم رایج است و باید قابل فهم باشد، نیازی به زیبایی و آرایش کلام با صنایع ادبی ندارد تا جایی که قطعه‌های مشهور فارسی، اغلب زبان محاوره‌ای دارند. شاعر قطعه‌سرا، موضوع خود را آن چنان جامع و مختصر بنظم میکشد که در بیت آخر به اوج میرسد.

قالب قطعه در همه ادوار شعر فارسی رواج داشته است. در دوره مشروطه نیز شاهد رواج این قالب در بین شعرا هستیم ولی در دوره مشروطه به دلیل وضعیت خاص سیاسی - اجتماعی و غلبه فضای گفتمانی ویژه؛ مضامین خاصی در آثار بیشتر شاعران عصر مشروطه دیده میشود. در این دوره با تغییر جامعه و تردید در نظام اجتماعی، توجه روشنفکران و ادیبان از موضوعات ذهنی به موضوعات عینی و اجتماعی معطوف میشود و انتقاد از جامعه و موضوعات اجتماعی موضوع برجسته آثار ادبی میگردد.

در این مقاله بررسی موضوعات قالب قطعه در اشعار ملک الشعرا بهار، ایرج میرزا و پروین اعتصامی پرداخته شد و نتایج زیر حاصل آمد: پروین اعتصامی در موضوعات سنتی و

تقریباً خصوصی مانند مدح، ملتمسات، اخوانیات، هجو و ماده تاریخ شعری در قالب قطعه نسروده است. در عوض بیشترین موضوع مناظره در این قالب از آن اوست. توجه هر سه شاعر به موضوعات اجتماعی و سیاسی در قالب قطعه نشان از تغییر در ذهن شعرای عصر مشروطه دارد.

منابع

- **المعجم فی معایب اشعار العجم**. قیس‌رازی، شمس‌الدین. چاپ اول. تهران: انتشارات فردوس. (۱۳۷۳).
- **انواع ادبی**. شمیسا، سیروس. چاپ دهم. تهران، فردوس. (۱۳۸۳).
- **انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی**، رزمجو، حسین؛ مشهد، آستان قدس رضوی (۱۳۸۵)
- **انواع ادبی و شعر فارسی**. شفیع کدکنی، محمد رضا. مجله خرد و کوشش. (۱۳۸۰) صص ۹۶ - ۱۱۹.
- **انواع شعر فارسی**. رستگارفسایی، محمد. شیراز: انتشارات نوید. (۱۳۷۲)
- **تأثیر تحولات اجتماعی در ادبیات**. گل‌آقایی، مریم. ماهنامه ادبیات داستانی. شماره ۴. زمستان. (۱۳۷۱). صص ۲۲-۲۷.
- **تاریخ ادبیات ایران** صفا، ذبیح‌الله. چاپ هفدهم. جلد دوم. تهران، فردوس. (۱۳۸۵)..
- **تحول شعر فارسی**. مؤتمن، زین‌العابدین. بی‌جا، چاپ شرق. (۱۳۵۵).
- **دیوان اشعار ایرج میرزا**، :: ایرج میرزا، تحقیق در احوال، افکار، آثار و اشعار؛ به اهتمام محمد جعفر محبوب. تهران: گلشن (۱۳۵۳).
- **دیوان اشعار پروین اعتصامی**، اعتصامی، پروین. چاپ ششم. تهران، چاپخانه محمد علی فردین. (۱۳۵۳).
- **دیوان اشعار ملک الشعرا بهار**، بهار، محمد تقی. تهران، نگاه. (۱۳۹۱)
- **سبک‌شناسی در شعر فارسی محبوب**، محمد جعفر. تهران، سازمان تربیت معلم و تحقیقات دینی. (۱۳۴۵)..
- **سخن و سخنوران**، فروزانفر، بدیع‌الزمان، تهران، خوارزمی (۱۳۸۰)
- **شعر و ادب فارسی**. مؤتمن، زین‌العابدین. تهران: نشر زرین. (۱۳۵۳).
- **فرهنگ اصطلاحات ادبی**، داد، سیما، چاپ ششم، تهران، مروارید (۱۳۹۳)
- **فرهنگ واژگان و اصطلاحات طنز**، اصلانی، محمد رضا، تهران، کاروان (۱۳۸۵)
- **فنون بلاغت و صناعات ادبی**. همایی، جلال‌الدین. چاپ بیست و پنجم. تهران: مؤسسه

تحلیل موضوعی قالب قطعه در اشعار سه شاعر دوره مشروطه (ایرج میرزا، ملک الشعرا بهار، پروین اعتصامی) / ۱۶۳

نشر هما. (۱۳۸۵).

- قطعه در شعر فارسی ، سعدی شاعر قطعه سرا موحد ، ضیاء ، مجله نشر دانش، ش ۸۲؛ (۱۳۷۳) صص ۱۶-۱۹

- قطعه و قطعه‌سرایی در شعر فارسی. خالقی‌راد، حسین. چاپ اول. تهران، علمی و فرهنگی. (۱۳۷۵).

- مدح، داغ ننگ بر سیمای ادب فارسی، وزین پور، نادر، تهران ، معین (۱۳۷۴)

- مفلس کیمیا فروش؛ شفیعی کدکنی، محمد رضا. تهران، سخن (۱۳۷۲)

- نگاهی تازه به بدیع، شمیسا، سیروس. تهران، فردوس (۱۳۸۱)

- واژه‌نامه هنر شاعری. میرصادقی، میمنت. چاپ اول. تهران: انتشارات کتاب مهناز. (۱۳۷۳)

